

Aspekti

Izlaganje sa znanstvenog skupa

UDK 340.1 + 32.01

Ideja implicitnoga društvenog ugovora*

Karl Ballestrem

Sveučilište Eichstätt, SR Njemačka

Sažetak

Teorija implicitnog društvenog ugovora legitimnim određuje onaj politički poredak u kojemu građani imaju priliku iskazati svoju suglasnost, kritizirati ga ili emigrirati. Ona je normativna politička teorija za prosuđivanje legitimnosti vladalaca i poslušnosti građana. Za razliku od drugih teorija ugovora, ona postavlja dva kriterija: kriterij zbiljske, uvijek obnavljane, suglasnosti živućih građana te kriterij prešutne, a ne izričite suglasnosti. Implicitnost podrazumijeva prešutnu suglasnost s liberalnim poretom, ukoliko se ne manifestiraju otpor i kritika.

Za teoretičare prirodnoga prava 17. i 18. stoljeća temelj svake teorije o državi bio je društveni ugovor. Kako su ljudi smatrani po prirodi slobodnim i jednakim pravnim subjektima, dosljedno tome i dobar politički poredak shvaćan je kao dogovor slobodnih i jednakih građana, koji se u obliku uzajamnog obećanja obavezuju da će se pridržavati određenih pravila i priznavati autoritet sukladan s tim pravilima. Međutim, shvaćanja o tome kako zamisliti takav dogovor znatno su se razlikovala. Jedni su mislili na izvorni ugovor (*original contract*) osnivača države ili tvoraca ustava. Drugi su govorili o ideji *hipotetičkoga ugovora* ili o idealu opće suglasnosti koji bi se mogao primijeniti na prosuđivanje konkretnih odnosa. Pored toga se pojavila misao *implicitnoga ugovora* koji bi trebao nastati iz zbiljske premda samo prešutne suglasnosti živućih građana. Pregled različitih postavki teorije ugovora i neka druga razmatranja o teoriji implicitnoga društvenog ugovora sadrži moj članak *Vertragstheoretische Ansätze in der politischen Philosophie*, u: »Zeitschrift für Politik«, god. 30, 1983, 1, str. 1—17. O teoriji implicitnoga društvenog ugovora usp. također Th. Cornides, *Die Denkmöglichkeiten einer »realistischen« Theorie von Gesellschaftsvertrag (contract social)*, u: *Refor-*

* Predavanje održano na Sveučilištu Eichstätt, SR Njemačka, 1986. godine

men des Rechts, Festschrift zur 200-Jahr-Feier der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz, Graz 1979, str. 625—641.

Ovdje ću nešto iscrpnije istražiti ideju implicitnoga društvenog ugovora. Tu nije riječ o pitanju da li je jednom izvorno sklopljen društveni ugovor i što to znači za naredne generacije. Također nije riječ o tome da se konstruira hipotetička ugovorna situacija iz koje se mogu izvesti kriteriji za prosuđivanje političkih odnosa. Pitanje je prije da li se zbiljsko djelovanje građana jedne države može shvaćati prema analogiji ugovornoga odnosa, odnosno kakav mora biti politički poredak da bi se zajednički život građana mogao tumačiti kao realan društveni ugovor: kao uzajamno očitovanje volje i kao obećanje da će se držati dogovorenih temeljnih pravila sistema.

Ideja implicitnoga društvenog ugovora ima do danas među teorijama ugovora podređenu ulogu. Ta de ja mora doista najprvo izgledati neopstojna, jer i oni koji žive u relativno liberalnim državama obično zatječu gotov ustav i politiku svojih vlada ne smatraju zajedničkim djelom, nego većina misli onako kako Locke ocrtava mišljenje svojih protivnika: »that by being born under any governement, we are naturally subjects to it« (STOG, S 116). Ipak ima više razloga da se vratimo ideji implicitnoga društvenog ugovora i da je razvijamo. Ona je, s jedne strane, bliska samorazumijevanju modernih demokracija, naime da bude oblik vladavine koji se zasniva na uvijek iznova obnovljenom konsenzusu građana. Možda ona može poslužiti konkretiziranju toga samorazumijevanja i raspravljanju u njemu sadržanoga postulata. S druge strane, čini se da je implicitni društveni ugovor otporan na prigovore koji se upućuju izvornom i hipotetičkom ugovoru. Prvi prigovor: zašto bi jedan ugovor predaka obvezivao kasnije generacije? *Drugo*: legitimnu vladavinu ne može utemeljiti moguća suglasnost hipotetičkih subjekata. Ne može moguće obećanje (ni druge se mogućnosti ne mogu isključiti), već jedino zbiljsko obećanje, utemeljiti dužnosti poslušnosti. Implicitni društveni ugovor izmiče tim prigovorima jer su po njemu legitimiranost vladavine i obveza poslušnosti ovisni o zbiljskoj premda samo prešutnoj ili implicitnoj suglasnosti živućih građana države.

Počet ću s nekoliko napomena o povijesti ideje (Platon, Locke, Hume), da bih zatim sustavno prikazao i raspravio osnovne misli teorije o implicitnom društvenom ugovoru.

I. Napomene o povijesti ideje

Platonov *Kriton* zasigurno je prvi tekst u kojem se naziru u najmanju ruku elementi teorije implicitnoga društvenog ugovora. Dijalog sa Sokratom vodi se u zatvoru, neposredno prije njegova smaknuća. Njegov ga prijatelj Kriton pokušava nagovoriti na bijeg, koji bi očito bio moguć. Sokrat odbija taj prijedlog i obrazlaže svoje uvjerenje u obliku razgovora sa zakonom (ustavom) atenskim koji se njemu, bjeguncu, suprotstavljaju pitajući ga s kojim pravom izmiče svojoj presudi i time djeluje protiv zakonâ. Nije li zahvaljujući njima rođen i potom odgojen kao građanin atenski? Ne duguje li im poštivanje i zahvalnost, isto kao svome ocu, neovisno o tome ima li od njih koristi i da li osjeća da se prema njemu pravedno postupa? I nije li

svojim djelovanjem pokazao, i time obećao, da će im se u svemu pokoravati? Zakoni dozvoljavaju, naime, svakom Atenjaninu da uzme, odnosno proda svoje i ode, primjerice u jednu od atenskih kolonija. Sokrat je, naprotiv, pokazao više nego drugi da mu se sviđa u njegovu rodnom gradu. On nije nikada putovao u neki drugi grad, nije iskoristio svoje pravo na iseljavanje. Ako bi sada bježao da spasi svoj život, postupio bi nečasno kao nezahvalan sin ili kao onaj koji krši svoje obećanje.

Valja se čuvati da se u ovaj tekst ne unese previše iz perspektive novovjekovnih teorija ugovora, odnosno ne čuditi se nedovoljnoj dosljednosti Platona kada dužnost da se obećanje održi brka s dužnošću da se iskaže zahvalnost naspram dobročiniteljima. Jer Platon ne polazi ni od toga da se legitimna vladavina zasniva na suglasnosti slobodnih i jednakih građana, niti je po njemu dužnost poslušnosti ovisna o tome da li su se oni obećanjem sami vezali. Pojedincu je država prirodno mjesto i institucija kojoj on zahvaljuje svoje postojanje kao Grk i građanin, a time i mogućnost sretnoga i smislenoga života. On duguje toj državi barem onoliko zahvalnosti, i stoga poslušnosti, koliko i svojim roditeljima i švojoj obitelji. To što je Sokrat svojim ponašanjem pokazao da želi poštivati zakone, da se implicitnim obećanjem sam vezao, svakako je dodatni argument za obrazloženje njegove dužnosti poslušnosti.

Platon nije teoretičar ugovora. Ali u *Kritonu* razvija misli koje se kasnije ponovno javljaju kao sastavni dijelovi teorije implicitnoga državnog ugovora. *Prvo*, da građani ne samo riječima već i djelima mogu iskazati svoje prihvaćanje ili odbijanje zakona ili političkoga poretka svoje države (pravnom terminologijom: pojmovi »konkludentno djelovanje« i »signifikantna šutnja« upotrebljavaju se ne samo u području privatnoga prava nego i u političkoj). *Drugo*, da građanin koji svojim ponašanjem trajno signalizira suglasnost i spremnost na suradnju time daje implicitno obećanje da će se i u budućnosti pridržavati važećih zakona i da neće zbog osobnoga probitka ili privatnoga interesa pružiti otpor. *Treće*, da se tamo gdje postoji sloboda iseljavanja ili pravo na emigriranje ostajanje u zemlji može tumačiti kao suglasnost s postojećim sistemom i kao implicitno obećanje da se zemlja neće napustiti protiv svoje volje.

Kod Johna Lockea te su misli u središtu utemeljenja legitimne vlasti zasnovane na teoriji ugovora. Jedino se dogovorom slobodnih i jednakih, koji sebi uzajamno obećaju da će se držati određenih pravila i priznavati odgovarajući autoritet, može ostvariti legitimna vlast. Locke ne misli samo na historijski praugovor kojim se osnivaju države; za njega je presudno da se državni autoritet zasniva na uvijek iznova obnovljenoj, premda samo implicitnoj, suglasnosti živućih građana i njihova dužnost poslušnosti na njihovu samoobvezivanju u obliku obećanja svakoga pojedinca. Prema Lockeu mi gotovo svakim činom, ako ga dobrovoljno poduzmemo, signaliziramo suglasnost s odgovarajućim pravilima i institucijama; koristim li ceste jedne zemlje, dajem do znanja i drugi mogu od mene očekivati da ću se pridržavati važećih prometnih pravila; baštinim li nešto, iskazujem namjeru da ću priznavati s time povezana prava i dužnosti; sudjelujem li u izborima, priznajem važeće izborno pravo (npr. pravilo većine). I ostajem li u jednoj državi, premda bih se mogao iseliti, dajem svoju implicitnu suglasnost s ustavom te države i svoje obećanje da ću se pokoravati ustavnim autoriteti-

ma. Naravno da ta suglasnost nije bezrezervna niti obećanje neograničeno: Locke zastupa tvrdnju da bi nekoga jedino izričito obećanje (npr. u obliku svečane prisjega vjernosti) moglo zauvijek vezati za postojeću državu.

Hume daje do znanja — kao uvijek kratko i duhovito — što misli o Lockeovoj implicitnoj teoriji ugovora. Pretpostaviti za običnoga obrtnika ili seljaka da je njegovo ostajanje u zemlji znak prešutne suglasnosti s postojećom državom, otprilike bi bilo isto kao kada bi nekoga donijeli u snu na palubu broda, povezli ga na otvoreno more i narednoga dana protumačili činjenicu što nije skočio s palube kao znak da se slaže s kapetanovim pravom naređivanja.

Hume želi reći: prosječni građanin nema izbora. Niti je odabrao zemlju u kojoj je rođen, niti u pravilu ima konkretne mogućnosti da je bez velikoga rizika napusti. Stoga se ne može reći da je birao ako ostaje. Hume je sigurno u pravu: ne može se jedino iz činjenice što netko ne emigrira zaključivati o njegovome političkom uvjerenju, a pogotovo se iz toga ne mogu izvoditi nikakve dužnosti. Ovdje se, kao pri tumačenju ljudskoga čina, radi, *prvo*, o tome da li za pojedinca konkretno postoje spoznatljive i pretpostavljive alternative i, *drugo*, isto tako je važno kako se neki čin ili neki propušteni čin obično tumače u socijalnome kontekstu. Samo ako u nekome kraju ili u nekoj grupi postoje u određeno vrijeme jake tendencije za iseljavanjem, mogu se u onih koji ostaju pretpostaviti relativno jasna svijest i volja da ostanu. Humeu se mora, dakako, prigovoriti: pravo na iseljavanje imalo je i u njegovo vrijeme i danas posve praktično značenje. Da ostanemo na njegovom primjeru: mnogi su — i obični obrtnici i seljaci — skočili s palube, samo ako su mogli. A ako se o onima koji često u najtežim uvjetima emigriraju ili bježe može reći da time jasno izražavaju svoje opozicijsko držanje, zašto se onda ne bi moglo reći o onima koji ostaju (premda bi im bilo relativno lako otići) da time izražavaju svoju implicitnu suglasnost?

Ovaj obrnuti zaključak nije, dakako, tako uvjerljiv kao što se može na prvi pogled činiti. Jer, mogu postojati razni opravdani razlozi zbog kojih se želi ostati u jednoj državi i kada se politika vlade ili čak važeći ustav odbacuje. Prvo, moguće je da se u državi ostaje upravo zato što se hoće boriti protiv vlade ili promijeniti ustav. Drugo, politički poredak ne mora biti ono što ljude veže za njihovu domovinu. Jer, svaki je čovjek ne samo građanin države već i član obitelji, prijatelj prijateljâ, dio naroda i kulture, ukorijenjen u kraj i njegovu povijest. Sokrat to, naravno, nije tako vidio, njemu je njegov *polis* jedinstvo, ništa mu ne bi značilo razlikovanje države i društva. Ali novovjekovni čovjek može imati mnogo razloga da ostane na nekom mjestu i kada mu se ustav ne sviđa.

Ostajemo dakle pri Humeovoj tezi: ne može se samo iz činjenice što čovjek ne emigrira zaključiti da implicitno odobrava postojeći politički sistem, a pogotovo se ne može zaključiti da je obećao da će i ubuduće ostati u zemlji. Ali time nije opovrgnuta nijedna od dviju temeljnih misli teorije implicitnoga društvenog ugovora koje već poznajemo iz *Kritona*: 1) Pojmovi »konkludentno djelovanje« i »signifikantna šutnja« upotrebljavaju se i u političkome području. 2) Tko svojim ponašanjem signalizira neprekidnu suglasnost i suradnju, daje time implicitno obećanje da će se i u budućnosti pridržavati važećih zakona. Opstojnost ovih osnovnih misli ovisi, dakako, bitno o tome da li ljudi žive u liberalnom poretku u kojemu se njihovo

djelovanje smatra izrazom njihove volje — a ne znakom straha ili prisile. Zato će se pri sustavnoj razradi ideje implicitnoga društvenog ugovora morati paziti na to da se pored prava na iseljavanje kao pretpostavke u teoriju uključe i druga liberalna prava i oblici legalne opozicije kako bi se moglo reći da su šutnja i suradnja doista oznake suglasnosti.

II. O sustavnosti implicitnoga društvenog ugovora

Osnovne misli teorije implicitnoga društvenog ugovora mogu se sažeto ovako formulirati:

Politički je poredak legitiman ako svi koji u njemu žive uvijek iznova dobivaju priliku da se izjasne za nj ili protiv njega, izraze suglasnost ili kritiku, ostanu u državi ili se isele (načelna legitimnost kao liberalan poredak). U takvome se poretku držanje onih koji surađuju i ne iseljavaju može shvatiti kao prešutna suglasnost i priznavanje postojećih odnosa (de facto: legitimnost suglasnošću), pa i kao jedna vrsta obećanja da će i u budućnosti surađivati i da neće onda kada zakoni imaju nepogodne posljedice po njih odbijati poslušnost (dužnost poslušnosti kao samoobvezivanje). Po toj koncepciji neki poredak, obrnuto, nije legitiman onoliko koliko ili ne dozvoljava mogućnost kritike, opozicije i emigriranja (načelni gubitak legitimnosti) ili građani doista protestiraju, odnosno pružaju otpor (de facto: gubitak legitimnosti).

Ovom formulacijom postaje jasno: teorija implicitnoga društvenog ugovora normativna je politička teorija za prosuđivanje legitimnosti vladalaca i dužnosti poslušnosti građana. Kao kod svih teorija ugovora, i u ovoj su prava vladajućih i dužnosti građana ovisni o tome da li su građani spremni da se suglase s određenim političkim poretkom i obećaju poslušnost. Od drugih teorija ugovora ona se razlikuje po tome što određeni oblik suglasnosti postavlja kao kriterij, naime *uvijek iznova obnovljenu, premda samo prešutnu suglasnost živućih građana jedne države*.

Ako se kriterij suglasnosti tako formulira, postaje jasno da on sadrži zapravo dvije misli koje nisu bezuvjetno tijesno povezane: jedna je misao *zbiiljske, uvijek iznova obnovljene suglasnosti živućih* (nasuprot suglasnosti predaka i suglasnosti čisto hipotetičkih subjekata, kao što se to pretpostavlja u teorijama historijskoga i hipotetičkoga društvenog ugovora); druga je misao da je ta suglasnost obično *prešutna*, dakle signifikantnom šutnjom i konkludentnim djelovanjem, a ne izričitim očitovanjem mišljenja ili volje. Da te dvije misli nisu nužno tijesno povezane proizlazi iz činjenice da bi bio posve moguć i jedan realan društveni ugovor o kojem bi svaka generacija iznova pregovarala i izričito ga sklapala. To bi moglo, naprimjer, izgledati tako što bi se u razmaku od 30 godina pozivali svi 20—50 godišnjaci da raspravljaju i zaključuju o reviziji postojećega ustava i da, na koncu, prisegnu vjernost tome ustavu.

Jedna takva redovita revizija ustava kao izraz političke volje jedne generacije predstavlja zanimljiv model mišljenja da se ideja vlasti utemeljene konsenzusom konkretizira i time problematizira. Ostavimo li po strani

praktične probleme u vezi s time, dolazi u prvi plan pitanje *prisile na konsenzus*: svatko se mora odlučiti, mora zauzeti stav o ustavu; većina se nameće, manjina se pojavljuje kao neprijatelj ustava; tko nije spreman prisegnuti vjernost (revidiranome) ustavu, mora se ili iseliti ili se pomiriti sa smanjenjem svojih prava.

Moglo bi se protiv toga uzeti na um: ne znači li prosječanome građaninu ipak povećanje slobode ako može suoblikovati osnovni zakon svoje države umjesto da ga jednostavno zatekne; ili ako prihvati većinsku odluku umjesto da uopće ne smije suodlučivati; ili ako sam spozna i odluči da ne želi pripadati jednom državnom poretku, da živi u jednoj državi u stanju pasivnosti i neodlučnosti, bez lojalnosti prema važećemu ustavu?

Pri tome treba, međutim, misliti i na ovo: građani su u suvremenim državama velikom većinom relativno nepolitički privatni ljudi. Oni znaju, doduše, i te kako cijeliti prava koja imaju i reagiraju osjetljivo ako se moraju bojati za ta prava. Ali oni nemaju ni znanja ni vremena ili ambicija da sami prosuđuju komplicirana pitanja revizije ustava. Mnogima bi bio velik teret kada bi morali u takvim pitanjima donositi odluke s dalekosežnim posljedicama.

Teorija implicitnoga društvenog ugovora, kao što je gore formulirana, zaobilazi barem jedan dio tih teškoća. Jer se, prema njoj slobodan poredak legitimira uvijek iznova obnovljenom, premda samo prešutnom suglasnošću građana. To znači, građani ne bivaju pozivani da raspravljaju i zaključuju o reviziji ustava i, na koncu, prisežu vjernost. Pojedinaac se ne *mora* odlučivati za ili protiv ustava, on može svoje političko mišljenje prešutjeti. Teorija polazi ujedno od toga da građani liberalnome poretku *moгу* izricati javnu kritiku, voditi opozicijsku politiku i nastojati za revizijom ustava ukoliko oni to hoće, a u pravilu to i čine ako imaju dovoljno razloga. Tko te mogućnosti ne koristi, može u sebi misliti što hoće. Ali mora računati s time da se u očima svojih sugrađana očituje kao onaj tko postojeće odnose smatra barem prilično podnošljivim, da se s njima uglavnom slaže.

Tvrđnja da je netko mogao izraziti svoj opozicijski stav, ali da je ipak radije šutio — teško se može dokazati u konkretnome slučaju. Prvo se može upozoriti na to da ustavno pravo na opoziciju ne mora biti realna mogućnost za pojedinca. Ako su u jednome društvu cijeli odgojni sistem i radni život usmjereni na to da obeshrabruju opozicijsko držanje i potiču prilagodavanje, tada nije dovoljno upućivanje na zajamčena temeljna prava kako bi se dokazalo da je opozicija bila moguća. Zato se, dakako, ne mora napustiti misao da šutnja i suradnja u liberalnome poretku signaliziraju suglasnost. Prije iz toga slijedi da se pojam liberalnoga poretka može proširiti tako da u njegovu definiciju spadaju ne samo pravni već i socijalnopsihološki i ekonomski uvjeti za kritiku i opoziciju. U uvjete liberalnoga poretka u tom bi smislu spadao (da navedemo samo jedan mali primjer) odgoj za javno govorenje i kontroverzno debatiranje — potican u američkim školama, jedva poznat u njemačkim.

Teorija implicitnoga društvenoga ugovora, kako je naprijed sažeto iznesena, ostavlja mnoga otvorena pitanja, npr.: Što znači, zapravo »prešutnost i kooperacija«? Na koju se vrstu djelovanja ili nedjelovanja pri tome misli? Uzmimo slučaj potpune političke apstinencije, uključujući bojkotiranje iz-

bora. Zašto bismo u držanju čovjeka koji ne očituje političko mišljenje, ne pripada nijednoj partiji, ne ide na izbore, a inače mirno obavlja svoje privatne i radne obveze, vidjeli oblik suglasnosti s postojećim odnosima? Ako je to slučaj »šutnje i kooperacije«, zar se to ne bi moglo isto tako tumačiti kao oblik šutljivoga protesta, Zar ne bi bilo isto tako moguće zamisliti da to neprijatelj sistema tiho i potajno korača kroz institucije?

Na ta bih pitanja odgovorio trima napomenama:

1. Pod šutnjom i kooperacijom razumijevam činjenicu, koju su često opisivali empirijski istraživači demokracije, da velika većina građana u suvremenim demokracijama ima malo smisla barem za »krupna pitanja« demokracije: naime, malen interes, malo informacija, jedva utemeljena mišljenja, rijetko sudjelovanje (u najboljem slučaju relativno bezbrižno izlaženje na izbore). Ako za to postoje strukturalni razlozi — npr. siromaštvo, neznatni izgledi za obrazovanje, isključivanje određenih grupa iz izbornog prava — nisu ispunjeni uvjeti liberalnoga poretka koji su pretpostavka naše teorije. Ali je nedvojbeno da i mnogi koji bi se u načelu mogli politički angažirati to jedva čine. Doduše, čitaju se novine, ponekada se govori o politici, bira se jedna od etabliranih partija, ali se ne pokušava surađivati u politici. I u tome je dio slobode: politička se prava mogu više ili manje koristiti. U krizno vrijeme raste interes za politiku. Ali u mirnim vremenima mnogi imaju boljeg posla i uživaju, kao i inače, prednosti društva s podjelom rada — politiku prepuštaju političarima.

2. Šutnja i bojkot razumni su oblici protesta i opozicije samo ondje gdje su mogućnosti kritike i djelotvorne opozicije jako ograničeni. Njihov smisao i svrha sastoje se upravo u tome da protestiraju protiv ograničenja i proganjanja opozicije, da kritiziraju lažni privid demokratskih izbora. U liberalnome poretku možemo zato polaziti od toga da šutnja i politička apstinencija obično ne signaliziraju opozicijski stav.

3. Teorija implicitnoga društvenog ugovora normativna je a ne empirijska teorija djelovanja. Kao svaka normativna teorija, i ona polazi od empirijskih pretpostavki, ali ne pokušava objasniti zašto ljudi de facto djeluju na određen način. Ona prije pokuša obrazložiti na što oni imaju pravo, a na što ne. Zato ona i ne može pridonijeti da se otkrije da li je onaj tko živi kao neupadljiv privatni čovjek u zbilji neprijatelj sistema. Ona može u najboljem slučaju obrazložiti zašto on u liberalnome poretku nema pravo da pred svojim sugrađanima prikriva svoj identitet i svoje prave namjere, odnosno zašto oni imaju pravo da ga smatraju onakvim kakvim se predstavlja i da zahtijevaju od njega ispunjavanje odgovarajućih dužnosti.

Kao zaključak našoj teoriji mogli bismo ustvrditi: tko u liberalnome poretku ne koristi realno postojeće mogućnosti javne kritike, legalne opozicije ili emigriranja, nego šuti i surađuje, trebalo bi mu biti jasno da takvo držanje njegovi sugrađani smiju tumačiti kao uglavnom odobravanje postojećega poretka. Nadalje, njegovi sugrađani i njegova vlada mogu od njega očekivati da jest i da će biti lojalan građanin te da će i ubuduće ispunjavati dio dužnosti i koji mu je po pravilima sistema određen. To je odgovor koji se u teoriji implicitnoga društvenog ugovora može dati na pitanje prešutne većine.

Iz teorije proizlazi međutim i ovo: tko je spoznao nepravdu, treba protiv toga javno protestirati i politički se angažirati kako bi se ona otklonila, jer šutnja stvara dojam suglasnosti i znači suodgovornost. Ne nade li taj nijednog ili pak samo mali broj suboraca, mora se upitati da li je nepravda doista tako bitna, tako velika kako mu se čini. Nade li mnogo suboraca, može društveni ugovor modificirati bilo izravno mijenjanjem zakonâ, ili — ako mu to ne uspije — neizravno, slabljenjem vlade. Jer, kao što šutnja i suradnja utemeljuju legitimiranost vladavine, tako dalekosežni protesti i radikalizirana opozicija znače faktički gubitak legitimiranosti.

Ovdje nastaje problem dužnosti poslušnosti prosvjedujućih građana u opoziciji koji svoje mišljenje ne mogu nametnuti. Ako se ta dužnost, kao u našoj teoriji, shvaća kao dobrovoljno samoobvezivanje koje građani preuzimaju svojom suglasnošću (pri čemu šutnja i suradnja važe kao znakovi suglasnosti), tada bi dakle oni koji glasno prosvjeduju i protiv se morali biti svojoj državi manje ili nimalo poslušni. Ovaj se apsurdni zaključak, naravno, ne može općenito prihvatiti. Ono što ugovorno pravo o tome kaže, mora pogotovo važiti u državi: tko se upušta u ugovorni odnos, tko pristupa društvenome ugovoru, suglasan je da će u spornome slučaju poštivati utvrđene odnosne odredbe u ugovoru. Tko se učlanjuje u društvo, suglasan je da će se pokoravati statutarnome autoritetu i kada njegovi prijedlozi na godišnjoj skupštini ne dobiju većinu.

Problem poimanja države po teoriji ugovora sastoji se naravno u tome što većina ljudi nije dobrovoljno pristupila državi pošto je »statut« primila na znanje, niti im je, pak, lako da je napuste. Zato se teško može reći da su se dobrovoljno upustili u ugovorni odnos. Usporedi li se državljanstvo s članstvom u drugim udruženjima, može se, dakako, vidjeti da se u pitanju dobrovoljnosti ne radi uopće prvenstveno o pristupanju. U mnogim je udruženjima (npr. u crkvama ili vjerskim zajednicama) uobičajeno da se djeca članova primaju neposredno nakon rođenja ako to roditelji žele. U početku ona nemaju sva prava članova, ali čim dosegnu određenu dob, prihvaćaju se svečanom ceremonijom kao punopravni članovi, ili se iz činjenice da ne napuštaju udruženje i sami plaćaju članarinu zaključuje da žele ostati članovi.

Da bi se moglo reći da je netko dobrovoljno član i da zato dobrovoljno prihvaća i dužnosti članova, presudna je, dakle, mogućnost *istupanja* ili otkazivanja ugovora. Tko se ne iščlanjuje, premda bi mogao, želi, očito, ostati članom. Pritom nije presudan prigovor napomena kako iščlanjivanje može biti bolno. Odrasloga čovjeka smatramo sposobnim za takav bolan korak i odgovornim ako to ne učini. Ako pripada, npr., nekoj vjerskoj zajednici, pretpostavljamo da se poistovjećuje s bitnim ciljevima i uvjerenjima te zajednice i poštiva njezine autoritete. Ako kaže: »Ne dijelim, doduše, više njezina uvjerenja, ne slažem se više s njezinim ciljevima, odavno sam ravnodušan spram njezinih autoriteta, ali do sada se nisam mogao odlučiti na istupanje« — to smatramo nekarakternim i nedosljednim, čak ćemo ga upozoriti da snosi dio odgovornosti za ono što ta zajednica čini.

Sve se to u načelu može odnositi i na državljanstvo. Rađamo se kao građani jedne države, kasnije se možemo odlučiti da li želimo ostati ili otići. Takva je odluka teška i ovisi o objektivnim pretpostavkama (npr., da li će

nas druge države prihvatiti kao useljenike) ali, ona je donesena milijun puta. Zato možemo reći: tko ostane u državi, premda bi se mogao iseliti, želio bi, očito, ostati njezin državljanin. Nije li to brzoplet zaključak?

Za poimanje države po teoriji ugovora od središnjega je značenja mogućnost otkaza. Pod tim se, naravno, prvenstveno razumijeva pravo na emigriranje. Država koja bitno ograničava ili zabranjuje iseljavanje ne može sigurno utvrditi da se zasniva na konsenzusu slobodnih i jednakih pravnih subjekata. Međutim, prije je, u vezi s Humeom, bilo govora o tome da mogu postojati razni opravdani razlozi za ostajanje na teritoriju neke države — razlozi koji mogu imati malo veze s državom kako je ustavom definirana. Ostajanje u državi ne mora stoga značiti odobravanje političkoga sistema. Stoga se nameće da potražimo druge oblike otkaza, kako bi se svojstvo dobrovoljnosti života u državi još jasnije iskazalo.

Nijedna država ne može trpjeti da ljudi koji žive na njezinu teritoriju ne poštivaju njezine autoritete ili da sami sebe izuzimaju od opće dužnosti spram mira. Ali država može pojedincima ili skupinama dozvoliti da vode svoj život tako što svoja posebna uvjerenja mogu iskazivati na miran način.

Pri tome bi morala samo nastaviti tradiciju liberalnih temeljnih prava. Kao što liberalne države štite pravo na odbijanje služenja vojnog roka i toleriraju vjerske manjine, pa i oslobađaju vjerske zajednice poreske obveze, tako bi mogle štiti i davati poreske olakšice i drugim — u usporedbi s većinom alternativnim — skupinama, npr. ekološki motiviranim skupinama koje se same uzdržavaju. Moglo bi se ići još dalje i razmisliti da li bi se građani mogli odreći stanovitih prava, ali se zato osloboditi od stanovitih dužnosti prema svojim vladama. Skupine koje se same uzdržavaju mogle bi se, primjerice, dogovoriti sa svojim vladama, odnosno njihovim pojedinim upravama, da odustanu od nekih socijalnih davanja države a da za to ne moraju plaćati odgovarajuće poreze i dadžbine. Druga bi mogućnost bila da se građani mogu odlučiti za status »polugrađanina«. U usporedbi s »potpunim građaninom« »polugrađanin« bi imao manja prava (npr. ne bi imao aktivno ili pasivno biračko pravo), ali i manje dužnosti (npr. vojna obveza).

Tko takve mogućnosti djelomičnog otkaza ili »unutarnje emigracije« ne koristi, očitovao bi time da odobrava načela postojećega političkog poretka. Tko ih pak koristi, dokazuje, na svoj način, liberalnost sistema koji manjine ne podređuje naprosto većini. Takav bismo sistem mogli doista nazvati zbiljskim društvenim ugovorom.

Preveo s njemačkog *Tomislav Martinović*

Karl Ballestrem

THE IDEA OF AN IMPLICIT SOCIAL CONTRACT

Summary

The theory of an implicit social contract defines as legitimate such a political order in which its citizens have the possibility to express their consent, or to criticize it, or to emigrate. It constitutes a normative political theory for an assessment of the legitimacy of rules and the obedience of citizens. Contrary to other contract theories it establishes two criteria: that of the genuine, continuously renewed consent of living citizens, and that of this consent being implicit, and not explicit. Implicitness comprises the unexpressed agreement with a liberal order, if no resistance or criticism is manifested.